

УДК 340. 12

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Розкрито сутність та специфіку феноменологічного підходу до осмислення правової реальності. Цей феномен розглянуто в онтологічному, антропологічному та аксіологічному аспектах. У межах феноменологічного підходу виявлено специфічний спосіб буття права через модальність належного, розкрито основні риси правової людини та основні сенси правосвідомості як її ейдоси.

Ключові слова: феноменологічний підхід, правова реальність, належне, здатність до визнання, правові ейдоси.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку нових методологічних підходів до розвитку філософії права і всієї юриспруденції в цілому. Це потрібно для того, щоб не втратити сенс і підстави у дослідженні права, на відшуканні яких і акцентує феноменологічний підхід до права, що розвивався такими відомими дослідниками, як А. Кауфман, Р. Марчич, П. Рікер та ін.

Метою даної публікації саме і є розкриття сутності та специфіки феноменологічного підходу, або методу, виявлення його евристичних можливостей у пізнанні такого багатогранного феномену, як право.

Як відомо, *феноменологічний метод* полягає в абстрагуванні від усього зовнішнього, неістотного для з'ясування дійсної природи речей. Це здійснюється шляхом виявлення суб'єктом у своїй свідомості певних самоочевидних структур, які передують нормам права, правовим інститутам, відносинам і взагалі правовому мисленню. Такі структури отримали назву правових ейдосів. Вони являють собою не просто те загальне, що є у всіх правових явищах, а їх універсальний генетичний принцип, який породжує всі можливі одиничні прояви права. Це ідеальне буття права, яке відкривається на основі інтуїції законодавцем, суддею, звичайним громадянином.

Феноменологічний підхід до права в найширшому сенсі може бути реалізований через концепт правової реальності як суттєвого елементу життєвого світу людини. У межах такого підходу «правова реальність» інтерпретується як особливий автономний світ права зі своїми законами і логікою функціонування та розвитку, зі своїми «опорними конструкціями» і способом їх поєднання в одне ціле. Для прояснення цієї позиції можна скористуватися визначенням «реальності», наданим представниками феноменологічної соціології П. Бергером та Т. Лукманом. Реальність, на їхню думку, являє собою властивість, притаманну феноменам, мати буття,

незалежне від нашої волі та бажання (ми не можемо «їх позбутися») [1, с. 9]. Тому правова реальність не лише те, що здійснюється в інститутах права або правовідносинах, а й також ті очевидності, які хоча і не мають предметного буття, проте з якими ми повинні рахуватися (не можемо не рахуватися).

Поняття «*правова реальність*» є філософським еквівалентом юридичного поняття «*правова система*». Відмінність між ними полягає у тому, що поняття «*правова система*» як категорія юридичної науки сформувалося на основі застосування загальнонаукового системно-функціонального підходу до сфери права. Відносно людини вона виступає як щось зовнішнє. Правова реальність як категорія філософії права сформувалася на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правова реальність є світ права, в якому вона живе, а буття в праві є одним із способів її буття. Структурними елементами правової реальності виступають уже не ті чи інші правові інститути, а правові феномени (світ сенсів). Такий підхід дає змогу розглянути як те, *що* є право, так і те, *як* воно є, тобто яким чином воно присутнє в нашому житті, у чому його специфіка серед інших видів буття.

Правова реальність з точки зору феноменологічного підходу може бути розглянута в онтологічному, антропологічному та аксіологічному аспектах.

У межах онтологічного сприйняття правової реальності природа світу права характеризується як метасоціальна деонтологічна реальність. Тому правова реальність не становить якусь субстанціональну частину реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як такий, що реально існує. Вже в цьому виявляється відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів, оскільки світ права — це в основі свій світ *належного*, а не існуючого. Тому реальність права встановлюється не як факт, а через його значущість для людини.

У сучасних дискусіях щодо природи права серед різноманітних поглядів на буттєву специфіку права виділяються дві протилежні позиції: об'єктивістська онтологія (М. Вілей) та суб'єктивістська онтологія (П. Амселек) [2]. Перша виражається тезою «право існує в речах», друга — тезою «право існує в думках». Згідно з позицією об'єктивізму онтологія права — це частина загальної онтології, а право має загальну для всіх реальностей природу, тобто існує незалежно від людей. Суб'єктивізм же є позиція, яка вважає, що право — це реальність, залежна від людей. Воно — творіння людини, а тому не має того самого статусу, який має природна реальність.

Однак право за своїм онтологічним статусом не об'єктивне і не суб'єктивне, воно інтерсуб'єктивне, тобто конструюється у взаємодії людей. П. Рікер демонструє, що правова проблема виникає внаслідок втручання іншого у зв'язку з проблемою шкоди, спричиненої іншому [3, с. 28]. Тим самим розкривається інтерсуб'єктивна природа первинної «клітинки» права як зв'язку двох рівноправних суб'єктів. У той же час суб'єкт права — це не

інший як близький, ближній, з яким пов'язана тільки моральна проблематика, а інший, відносини з яким опосередковано певним інститутом [3, с. 29]. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, коли воно стикається з буттям іншого. Але не будь-яке спільне існування людей виступає основою права, а тільки те, яке загрожує обернутися на свавілля і тому містить момент належного, що обмежує це свавілля.

Деонтологічний світ, тобто світ права і моралі, можливий лише у разі дотримання як мінімум таких двох умов: а) визнання свободи волі; б) визнання принципової можливості норми належного — критерію добра і зла, справедливості і несправедливості. Ці передумови становлять логічний мінімум деонтологічної реальності. Зв'язок між цими модусами такий: якщо людина несвободна, то вона не відповідає за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої вчинки, то про жодні деонтологічні норми не може бути й мови. Причому тут модальність онтологічна (свобода) свій через середній член (відповідальність) переходить у модальність деонтологічну (обов'язок). Через ці сенси і значення розкриваються умови можливості, граничні підстави як права, так і моралі. Ці сенси є певний код, свого роду перепустка у деонтологічну реальність, яка існує немовби паралельно з емпіричною реальністю.

Сама дихотомія належного та існуючого, або права і факту, не тільки є виразом проблеми співвідношення права і соціальної реальності (соціального середовища права), а й розкриває одну із фундаментальних внутрішніх суперечностей права, проявом яких виступає проблема співвідношення його ідеальної та інституціональної сторін. У суперечності належного та існуючого є два аспекти: а) зовнішній, коли співвідносяться фактична поведінка, яка становить соціальну реальність (те, що є), і право як вираз ідеї належного (те, що має бути); б) внутрішній, коли співвідносяться чинне, позитивне право, яке внаслідок своєї фактичності, темпоральності, матеріальності виражає момент сущого, та ідеї права як ідеалу, зразку і критерію оцінки чинного права з позицій того, яким воно має бути.

В той же час у межах феноменологічного підходу існує прагнення подолати дуалізм належного та існуючого, оскільки буття тут розглядається як буття в «життєвому світі». М. Гайдеггер заявив, що «приписи тих директив, які стають для людини законом і правилом, повинні виходити із сущого. В іншому разі будь-який закон залишиться лише жалюгідним творінням людського розуму» [4, с. 44]. Як таке суще виступала конструкція «природи речей», завдяки якій конструється належне з урахуванням певної «значущості», «важливості» буття. Ця конструкція як онтологічний аналог природного права знаходить свій класичний вираз у формулі: «Життєві відносини несуть свою міру і свій порядок у самих собі». Вона — ідеальний міст між сущим і належним. Її сутність полягає у ствердженні певного «самоочевидного» ідеального розподілу прав і обов'язків у межах певного інституту.

Право являє собою також складну багаторівневу систему, динамічний процес власного становлення і відтворення. Відносно автономними рівнями

правової реальності є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони виступають рівнями становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень.

У межах феноменологічного підходу як фундамент правової філософії розглядається філософська антропологія як філософське знання про людину, її природу та форми існування. Можливість філософсько-правової антропології зумовлена тим, що в структурі буття людини можуть бути виокремлені моменти, які у зовнішньому виразі дають правові відносини, з одного боку, і в самому праві — такі моменти, без яких спільне людське співіснування виявилось б неможливим — з другого. Вона є вченням про право як спосіб людського буття. Основне питання філософсько-правової антропології: що таке людина правова? На основі здібностей, які відрізняють людину від тварин, вона отримує такі визначення: «*homo sapiens*», «*homo religious*», «*homo politicus*», у тому числі визначення «*homo juridicus*». Обґрунтовуючи уведення поняття «людина юридична», Ж. Карбоньє підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена здатністю бути юридичною істотою» і тільки їй властива здатність «створювати і сприймати юридичне» [5, с. 61]. Саме ця властива людині здатність, вважав він, а також ментальний механізм, що її підтримує, повинні бути предметом юридичної антропології.

Що ж являє собою «людина юридична»? Людина в системі права, людина правова — це перш за все суб'єкт, агент і носій певних дій. Тому найважливішим питанням правової антропології є питання «Хто є суб'єктом права?», або питання про те, завдяки якій здібності людини ми ідентифікуємо суб'єкта права.

Суб'єкта права наділено природною здатністю до діяльності, яка має ціннісно-орієнтований характер. Серед ціннісно-орієнтованих актів (любові, ненависті та ін.) виділяються такі, які виражають сенс права. Це — акти визнання [6, с. 76]. Будь-який правопорядок передбачає наявність такого суб'єкта, буття якого невіддільне від ціннісно-значущих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання — це особливі інтенціональні акти, що виражаються у спрямованості на іншого. При цьому інший розглядається як цінність незалежно від міри його чеснот, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Ціннісно-значущим актом визнання є те, що конститує «клітинку» права, являє собою конститутивний момент правосвідомості. Здатність до визнання — власне правова здатність, яка робить право можливим. Вона відрізняється від моральних здатностей (любові, поваги), хоча й може мати їх як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається ототожнення себе з іншими, що дозволяє розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності.

За Рікером, визнання, або взаємне визнання людей, становить такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до

своїх цілей та потреб, тобто ці відносини не є утилітарними. Це відносини рівних партнерів, які уважно ставляться до відмінностей іншого. Саме таке визнання здатне стати підґрунтям для здійснення рівних прав. Основою цієї здатності є те, що «самість», моє «Я» конститується лише завдяки Іншому і за допомогою Іншого в моєму визнанні.

Структура правового суб'єкта (правової людини) не є простою. Перш за все вона постає в єдності внутрішнього і зовнішнього планів, сутності та існування. На зовнішньому рівні — це особа, логічна конструкція, носій прав і обов'язків, на внутрішньому — особистість, носій правосвідомості. Важливим виразом даної якості виступає автономія особистості, «здатність людини бути паном собі самій». Структура особистості являє собою єдність взаємодоповнюючих орієнтацій: орієнтації на самореалізацію і орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Відсутність установки на самореалізацію не забезпечує внутрішньої гідності людини і відповідно прагнення захистити її гідність. Відсутність же якості автономії не створює умов для свободи, творчої реалізації здібностей. Тим самим деформація правового суб'єкта не забезпечує моменту визнання і право виявляється неможливим. Правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної і соціальної особистості.

Правовий суб'єкт — це не стільки внутрішня психологічна структура особистості (не стільки її автентичне «Я»), скільки те, як особистість представлена іншим. Вона дає можливість взаємодіяти з оточуючим світом, відображує ту роль, яку людина відіграє у ньому. Це — особа, персону. Особистість як персону є не атомарним індивідом, а людиною в її ставленні до інших людей. Така особистість конститується іншими, але не в об'єктивному розумінні, а в тому, що усвідомлює себе відносно інших, відносно розуміння її ролі іншими. Вона є структурна єдність відношення та його носія (правовідношення і суб'єкта права) [7, с. 121]. Це означає, що право породжується такими відносинами, в яких людина бере участь як персону. І це є відносини визнання.

Таким чином, у конструкції суб'єкта права слід вбачати особливий вимір людини — правової людини як носія здатності до визнання, адекватною формою соціального буття якої виступає особистість. При цьому поняття правової людини є інтегральним виразом всієї системи категорій не тільки правової антропології, а й філософії права в цілому.

Сенси і цінності є основою правової реальності в ментально-аксіологічному аспекті її сприйняття. Вони фіксуються у правосвідомості та є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ. Конкретними проявами правосвідомості виступають правові сенси (правові ейдоси) як внутрішній зміст правових феноменів, те, що робить їх власне правовими. Сенси інтерсуб'єктивні і є основою взаєморозуміння людей. Центральним правовим сенсом є визнання автономії кожного члена суспільства, його нормативної незалежності, або, за Кантом, «здатності бути паном самому собі». Автономія особистості є етичним корелятом прав людини.

Експлікація правових сенсів задає правові цінності, які є інтерсуб'єктивними умовами можливості права. Виражаючи те, що є значущим для людини, вони виступають атрибутами права, лежать в основі прав і обов'язків, правових норм як їх об'єкт. Основна правова цінність — справедливість — конститується взаємним визнанням суб'єктів. Справедливість як форма людського співіснування виражає вимогу «мінімуму любові», або неупередженості. У ствердженні власної свободи і визнанні свободи інших полягає сенс справедливості як критерію оцінки і критики поведінки людей та існуючих політико-правових інститутів.

Якщо в умовах правового суспільства, що утвердилося, сенси права виражають себе нібито автоматично і немає необхідності моральної участі індивіда у правових нормах, то в умовах становлення правового суспільства ригористичне дотримання установок правової свідомості є етичним обов'язком будь-якої відповідальної людини.

Основоположними установками правосвідомості виступають категорично безумовний обов'язок поважати чуже право (фундаментальний обов'язок) і обумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок відстоювати власне право (доповнюючий обов'язок).

Наслідком дотримання таких принципів стає утвердження у відносинах між людьми добропорядності, чесності і точності у виконанні своїх зобов'язань, а у способі думок — правової установки. Остання виявляється у ставленні до інших — в приматі справедливості над співчуттям, у ставленні до себе — в ідеї правомочності, тобто у прагненні до незалежного досягнення вигоди і благополуччя. Інтегральним виразом правових сенсів є «взаємне визнання». Метафізичною умовою можливості права і обґрунтуванням внутрішньої незалежності (автономії) виступає установка заперечення рабства і визнання свободи вищою цінністю. Дотримання цих установок правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правового етосу.

Висновки. Застосування феноменологічного підходу до осмислення правової реальності дає змогу з'ясувати такі особливості світу права, як його буття через модальність належності, розкрити основні риси такого рівня буття правової реальності, як правова людина, і виявити основні сенси правосвідомості, як її ейдоси. Подальший розвиток феноменологічного підходу до права пов'язаний з виявленням та утриманням основних правових сенсів у контексті правової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер, П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995.
2. Controversion about Law's Ontology / ed. by P. Amselek and N. MacCormick. — Edinburgh, 1991.
3. Рикер, П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопр. философии. — 1996. — №4. — С. 27–36.
4. Heidegger, M. Uber den Humanismus / M. Heidegger. — Frankfurt a. M., 1968.

5. Карбонье, Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. — М.: Прогресс, 1986.
6. Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. — Прага: Пламя, 1924.
7. Kaufmann, A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. — Kluwer: Dordrecht — Boston — L., 1990.

Раскрыты сущность и специфика феноменологического подхода к осмыслению правовой реальности. Этот феномен рассмотрен в онтологическом, антропологическом и аксиологическом аспектах. В рамках феноменологического подхода выявлен специфический способ бытия права через модальность долженствования, раскрыты основные черты правового человека и основные смыслы правосознания как его эйдосы.

Ключевые слова: феноменологический подход, правовая реальность, модальность долженствования, способность к признанию, правовые смыслы.

This article is devoted to the explication of essence and peculiarities of the phenomenological approach and applying it to the analysis of legal reality. This phenomenon is considered in ontological, anthropological and axiological aspects. With the help of this method author elucidates special law's mode of being, investigates main properties of legal man and explicates main senses of sense of justice as its ideas.

Key words: phenomenological approach, legal reality, capable of acknowledgement, senses of law.

УДК 1:316. 4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Здійснено філософсько-правовий аналіз правового виховання у процесі правової соціалізації. Доведено, що правове виховання є істотною й невід'ємною частиною процесу правової соціалізації індивіда, особливо на початкових етапах його вступу в активне життя суспільства. Проаналізовано соціальне середовище як основний чинник правової соціалізації. Уточнено питання про ефективність правового виховання як засобу правової соціалізації та цілеспрямованої державної діяльності.

Ключові слова: виховання, соціалізація, девіації, соціальне середовище, правові настанови.

Актуальність проблеми. У сучасній вітчизняній науковій парадигмі поняття соціалізації зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин, результат її розвитку як універсального